

Олена Пасічник

студентка 4 курсу факультету історії,

права та публічного управління

Житомирського державного

університету імені Івана Франка

(о.п. «Середня освіта. Історія»)

(науковий керівник: к.і.н., доцент А.О. Сичевський)

МЕМОРІАЛЬНИЙ ПРОСТІР ЯК ФОРМА РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ПАМ'ЯТІ ПРО «ВЕЛИКИЙ ТЕРОР» 1937–1938 РР. НА ЖИТОМИРЩИНІ

Анотація: *Аналізується процес меморіалізації подій «Великого терору» в Житомирській області. Звернено увагу на проблему встановлення місць поховань та розстрілів.*

Ключові слова: *1937–1938 рр., Великий терор, Житомир, Житомирська область, історична пам'ять, меморіалізація, НКВС, репресії.*

Olena Pasichnyk

4th year student of the Faculty of History,

Law and Public Administration

of Zhytomyr Ivan Franko State University

(Educational Program «Secondary Education. History»)

(Supervisor: Candidate of Historical Sciences, Associate Professor A.O. Sychevsky)

MEMORIAL SPACE AS A FORM OF MEMORY REPRESENTATION OF THE 1937–1938 «GREAT TERROR» IN THE ZHYTOMYR REGION

Abstract: *An analysis of the process of memorialization of the events of the “Great Terror” in Zhytomyr Region is presented. Attention is drawn to the problem of identifying burial and execution sites.*

Key words: *1937–1938, Great Terror, Zhytomyr, Zhytomyr region, historical memory, memorialization, NKVD, repressions.*

Приділення уваги увічненню та закріпленню пам'яті про важливі історичні події є завданням, яке має вирішуватися державою на високому рівні. Існування меморіальних просторів як складової частини національної пам'яті, як про локальні події, так і про загальнодержавні, є необхідною умовою збереження історичної пам'яті та запобігання забуттю, як досягнень, так і жертвості минулого. Меморіалізація на сьогодні постає однією із важливих форм історичного життя суспільства. Ведучи мову про історичну пам'ять, неможливо оминати події радянських репресій, зосереджуючись на 1937–1938 рр. як періоді найбільших людських втрат на території України. Саме ці події потребують не лише наукового осмислення, а й закріплення у просторі пам'яті.

Метою даної статті є дослідження процесу формування місць пам'яті, пов'язаних із подіями 1937–1938 рр. у місті Житомирі та області. Зокрема, увага зосереджується не лише на місцях поховань і практиках їх меморіалізації, а й на місцях безпосереднього здійснення розстрілів.

Період Великого терору в Житомирській області має аналіз в дослідницьких працях істориків, зокрема Т. Л. Рафальської [8]. Також, в своїй статті О. Г. Бажан [2] проводить аналіз ідентифікації місць масових поховань в містах України. Видання «Реабілітовані історією» [9] містять документальні, біографічні та статистичні матеріали, щодо репресій у Житомирській області, а також згадки й фотоматеріали пов'язані з пам'ятниками та меморіальними знаками. Окрему увагу заслуговує краєзнавчий збірник за редакцією Г. П. Мокрицького [6], у якому зібрано та описано низку пам'яток монументального мистецтва, зокрема й тих, що пов'язані з темою політичних репресій. Але значну роль у фіксації практик вшанування пам'яті жертв Великого терору, деталізації суспільного життя в період посилення тоталітарного тиску, відіграють локальні краєзнавчі ініціативи – «Мій Бердичів» [1, 3, 4] і «Житомирщина історична» [7] та регіональні інтернет-ресурси, зокрема платформи «Житомир.info» [5] і «Суспільне Житомир» [10], які висвітлюють процеси встановлення пам'ятних знаків, проведення меморіальних заходів, а також громадські спроби локалізації місць поховань та створення нових місць пам'яті.

Житомирська область була утворена у вересні 1937 р., відповідно до нового адміністративно-територіального поділу [9, с. 656]. Вона вирізнялася етнічною строкатістю, зокрема на її території функціонували два національні райони: Мархлевський – польський та Пулинський – німецький [8, с. 47-49]. У зв'язку з цим, репресивні процеси торкнулися не лише українського населення, а й представників багатьох національних меншин, які концентрувалися в регіоні – євреїв, німців, чехів, поляків тощо.

Значущість процесу меморіалізації пов'язується також з масштабністю репресивної хвилі на Житомирщині. Так, у роки Великого терору репресій зазнали близько 25,5 тис. осіб, з яких, понад половину, 18,8 тис. було засуджено до вищої міри покарання – розстрілу [9, с. 36].

Події Великого терору тривалий час перебували під грифом «секретно», навіть сьогодні залишається складною проблема встановлення точних місць розстрілів та поховань. Процеси ексгумації сприяють конкретизації дислокації захоронень. Також, пошук локалізації таких місць здійснювався на основі документальних джерел та усних свідчень. Зважаючи на загальну тенденцію в інших регіонах України, поховання здебільшого здійснювалися на околицях населених пунктів, подалі від свідків. Часто розстріли відбувалися безпосередньо у частинах управління НКВС, після чого тіла ховали або на прилеглий території, яка була як режимний об'єкт, а отже сторонні там не перебували, або ж перевозили до братських могил, розташованих у лісах, полях чи ярах. Перепоховання здійснювалося переважно в нічний час, із використанням вантажного транспорту.

Так, відповідно до Акту УНКВС по Житомирській області «Про виконання вироку за протоколом № 130 від 18 жовтня 1937 р.», який датується 1 листопада 1937 р., зазначається, що у приміщенні Житомирського обласного управління НКВС було виконано вирок – розстріл 55 осіб (із зазначенням прізвищ та інших даних), після чого тіла були закопані відповідно до встановлених

правил [9, с. 97–98]. Аналогічний акт було складено керівництвом Бердичівського міського відділу НКВС 25 листопада 1937 р., де вказується, що в приміщенні державної установи було виконано вищу міру покарання щодо 16 осіб, а тіла о 23 год. 30 хв. були закопані згідно з правилами [9, с. 103–104]. Таким чином, говорячи про винесення вироків, варто мати на увазі не лише місця поховань, адже адміністративні будівлі органів НКВС у яких незаконно утримували засуджених, здійснювали допити та проводили розстріли, також виступають важливими, хоча й часто неусвідомленими, місцями пам'яті цих подій.

Зважаючи на вище зазначене, варто звернути увагу, що в м. Бердичеві у 1998 р. було встановлено пам'ятну табличку [3], а в 2005 р. – пам'ятний знак [4] жертвам репресій поблизу місця дислокації місцевої установи НКВС, де відбувалися вбивства та захоронення «зрадників народу». Перші виявлення поховань розпочалися ще у 1950-х роках, у зв'язку з розширенням міської забудови, тоді територію було повністю ізольовано, а людські рештки разом із ґрунтом вивозили в невідомому напрямку. Згодом, кількість виявлених групових поховань збільшилася, при цьому багато загиблих мали зв'язані руки. Поховання знайдені у 1957 р. були перевезені на єврейське кладовище в Бердичеві, але транспортували таємно і лише черепа, які вночі доставляли у коробках та захоронювали в задалегідь підготовлених ямах [3]. Наступна ексгумація відбулася 14–15 травня 1990 р., після чого 195 останків було урочисто перепоховано на околиці єврейського цвинтаря. В 1995 р. на цьому місці встановлено пам'ятний знак. Водночас, попри здійснені перепоховання на території заводу безалкогольних напоїв, по вул. Лілії Карастоянної, під асфальтним покриттям і досі залишаються поховання [1].

Ведучи мову про м. Житомир, то краєзнавцями було встановлено, що місцем масових поховань була окраїна єврейського кладовища, зі сторони провулку Пуятінського [2], де нині встановлено пам'ятний хрест, а також меморіальні таблички, які встановлюють родичі жертв терору [10]. Згодом, за ініціативи громадського об'єднання «Клуб пам'яті» та істориків-краєзнавців проводилися пошуки фактів захоронень 1937–1938 рр. на ділянці по вул. Фещенка-Чопівського 35. Було здійснено спроби створення на цій території місця пам'яті, але з 2020 р. це питання залишилося невирішеним, у зв'язку з планами використання цієї ділянки для розширення гаражного кооперативу [5].

Акцентуючи увагу на регіональному контексті, слід зазначити, що меморіальні комплекси присвячені подіям 1937–1938 рр. наявні в багатьох містах Житомирської області (Малин, Бердичів, Звягель), селищах (Довбиш, Хорошів) і селах (Попільня, Кримок, Никонівка, Чорнорудка, Фосня, Ярославка). Більшість пам'ятників було встановлено у 2000-х роках, як за сприяння держави, так і з ініціативи місцевих громад. Деякі з них, мають узагальнений характер і присвячені не лише жертвам Великого терору 1937–1938 рр., а й ширшому контексту сталінських репресій, інколи поєднуючи пам'ять про політичні репресії з вшануванням жертв Голодомору 1932–1933 рр. [6, 9]. Цікавим є приклад м. Звягеля, де меморіальний комплекс об'єднує кілька пам'ятних просторів – пам'ятник «Меморіал пам'яті жертв Голодомору, політичних репресій та загиблих у Другій світовій війні» [6].

Отже, зважаючи на проведений аналіз, можна зробити висновок, що на Житомирщині існує ряд просторів, які сприяють формуванню пам'яті про події Великого терору 1937–1938 рр. у місцевих жителів. Проте, локації безпосереднього здійснення репресій, зокрема приміщення та прилеглі території органів НКВС, залишаються малодослідженими й майже не осмисленими як місця пам'яті. Їх включення до меморіального простору дозволяє розширити уявлення про події 1937–1938 рр. не лише через факт поховання жертв, а й через просторову фіксацію самих репресивних практик.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. 16 травня 1990 року. Перепоховання жертв політичних репресій 1937-1938 рр. *Мій Бердичів. Історія – Сьогодні – Люди* : інтернет-портал. 04.01.2012. URL: <https://berdychiv.in.ua/16-травня-1990-року-перепоховання-жертв-пол/> (дата звернення: 04.02.2026).
2. Бажан О. Г. Місця масових захоронень жертв сталінських репресій в УРСР в 1937–1938 роках: географія, проблеми ідентифікації. *Наукові записки НАУКМА*. Т. 156. Історичні науки. Київ, 2014. С. 32–35.
3. Вул. Героїв України, 41. Меморіальна дошка пам'яті жертв політичних репресій. *Мій Бердичів. Історія – Сьогодні – Люди* : інтернет-портал. 04.01.2012. URL: <https://berdychiv.in.ua/вул-героїв-україни-41-меморіальна-дошка/> (дата звернення: 04.02.2026).
4. Дюжина пам'яток історії Бердичева. *Мій Бердичів. Історія – Сьогодні – Люди* : інтернет-портал. 02.02.2026. URL: <https://berdychiv.in.ua/дюжина-пам'яток-історії-бердичева/> (дата звернення: 04.02.2026).
5. На земельній комісії розбиралися з ділянкою в Житомирі, де ГО пропонує встановити пам'ятний хрест, а кооператив хоче гаражі. *Житомир.info* : інтернет-портал. 11.12.2020. URL: https://www.zhitomir.info/news_196846.html (дата звернення: 04.02.2026).
6. Пам'ятки монументального мистецтва Житомирської області / Заг. ред., ілюстр., підгот. текстів Г. Мокрицького. // Матеріали до Зводу пам'яток історії та культури. Житомир : «Волинь», 2009. 208 с.
7. Пасічник О. «Великий терор» 1937–1938 рр. на Житомирщині: репресії в селі Вільськ на прикладі родини Мельників. *Житомирщина історична* : інтернет-портал. 09.04.2025. URL: <https://www.history.zt.ua/2025/04/velykyi-teror-1937-1938-rr-na-zhytomyrshchyni-represii-v-seli-vilsk-na-prykladi-rodyny-melnykiv.html> (дата звернення: 04.02.2026).
8. Рафальська Т. Л. «Великий терор» на Житомирщині (липень 1937 р. – листопад 1938 р.) : дис. ... канд. іст. наук. : 07.00.01. Київ, 2010. 190 с.
9. Реабілітовані історією. Житомирська область. У 7 кн. Кн. 1 / ред. кол.: Тронько П. Т., Реєнт О. П., Данилюк Ю. З. та ін. Житомир : «Полісся», 2006. 724 с.

10. У Житомирі вшановують пам'ять жертв політичних репресій. *Суспільне Житомир* : інтернет-портал. 21.05.2023. URL: <https://suspilne.media/zhytomyr/482608-u-zitomiri-vsanovuut-pamat-zertv-politichnih-represij/> (дата звернення: 05.02.2026).